

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

SAHİB İBRAHİM OĞLU MUSAYEV

**BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ
MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏSİRİNİN
ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ**

İxtisas: 5301.01 - «Daxili fiskal siyasət və dövlət maliyyəsi»

**iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2017

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunun «Maliyyə, pul-kredit siyasəti» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri namizədi, professor
Bəybala Aslan oğlu Xankişiyev

Rəsmi opponetlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Vahid Tapdıq oğlu Novruzov

iqtisad elmləri namizədi, dosent
Yalçın Saleh oğlu Əzizov

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Respublikası Prezidenti
Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası**

Müdafiə “18” oktyabr 2017-ci il tarixində saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində fəaliyyət göstərən D.02.051 dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” sentyabr 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**D 02.051 dissertasiya
şurasının elmi katibi,
i.ü.f.d., dos.**

M.M.Sadıqov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə keçməsinin başa çatdığı və dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyasının gücləndiyi, həmçinin büdcə və vergi intizamının möhkəmləndirilməsinin dövlət siyasətində üstünlük təşkil etdiyi bir dövrdə idarəetmənin əsas elementi olan maliyyə nəzarətinin rolu daha da artır. Təsadüfi deyil ki, hazırda maliyyə şəffaflığının artırılmasına, mövcud nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsinə və bütövlükdə maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsinə böyük önəm verilir, qabaqcıl dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla şəffaflığın artırılması, iqtisadi inkişaf üçün maneələr törədən, qanunun aliliyini və sosial ədalət prinsiplərini pozan korrupsiyaya qarşı mübarizə ölkə Prezidentinin son dövrlərdə imzaladığı fərman və sərəncamlarda da öz əksini tapır və maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsi, təkmil nəzarət mexanizminin tətbiqi və bütövlükdə maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinin mühüm bir istiqaməti kimi təsbit olunur.

Mövcud nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və nəzarət mexanizmlərinin bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması zərurəti onunla əlaqədardır ki, ölkədə işgüzar fəallıq artdıqca, maliyyə hüquqpozmaları, o cümlədən vergidən yayınma halları da çoxalır və onların metodları, formaları və miqyasları dəyişir. Hazırda böyük uğurla enerji layihələrinin həyata keçirilməsi on illər ərzində də Azərbaycana külli miqdar valyuta gətirəcək, ölkənin maliyyə potensialı əhəmiyyətli dərəcədə güclənəcəkdir. Bu isə ölkədə birinci növbədə, maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsinin rolunu və əhəmiyyətini daha da artıracaqdır.

Azərbaycanda mövcud olan maliyyə sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məqsədi ilə maliyyə nəzarətinin və audit sisteminin mütərəqqi tələblər səviyyəsində yenidən qurulması, dövlət vəsaitlərindən qanunsuz istifadə hallarının aradan qaldırılmasında dövlət maliyyə nəzarətinin rolunun daha da gücləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, iqtisadiyyatın bütün sahələrində maliyyə əməliyyatlarının mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğunluğunu, onların şəffaflığını və məqsədə uyğunluğunu təmin edən mexanizm kimi maliyyə nəzarətinin və auditin təkmilləşdirilməsi vacib vəzifələrdən birinə çevrilir. Bütün bu qeyd edilənlər, mövzunun tədqiqat obyektini kimi seçilməsini şərtləndirir və onun aktuallığını bir

daha təsdiq edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Maliyyə nəzarəti sistemi və onun ayrı-ayrı ünsürləri ilə bağlı problemlərin ayrı-ayrı istiqamətləri, onun nəzəri-metodoloji və metodiki əsasları Azərbaycan iqtisadçı alimlərinin - Z.Ə.Səmədzadə, A.F.Musayev, D.A.Bağirov, X.H.Kazımlı, M.M.Bağirov, R.B.Əliyev, H.X.Əsədov, Ə.C.Muradov, Ə.M.Kərimov, Z.F.Məmmədov, Y.A.Məmmədov, V.T.Novruzov, M.M.Sadiqov, S.M.Səbzəliyev, S.İ.Səfərov, A.Ş.Şəkərliyev, B.A.Xankişiyev, S.T.Talıbov, Ş.Ə.Abdullayev, E.M.Sadiqov, Q.R.Rzayev həmçinin postsovet ölkələri və Rusiya alimlərinin - Alekseyev İ., Belobjetski İ.A., Bokarev A.Q., Valuyev B.İ., Voronina L.İ., Dadaşov Ə.Z., Danilevski Y.A., İvanova N.Q., Yutkina Y.M., Ovsyannikov L.N., Z., Platonova L., Qorlova L.P., Çernik D.Q., Zuykov İ.S., Şeremet A.D., Şoxin S.O., Çernomord P.V. və bir çox başqalarının əsərlərində işlənmişdir.

Onların tədqiqatlarını yüksək qiymətləndirməklə yanaşı həmin alimlərin əsərlərinin təhlili göstərir ki, bu tədqiqatlarda əsasən maliyyə nəzarətinin ayrı-ayrı ünsürlərinə, onun növləri, forma və prinsiplərinə, bu sahədə dünya təcrübəsi və s. məsələlərə ətraflı baxılsa da, qloballaşmanın indiki mərhələsində maliyyə nəzarətinə qoyulan tələblərin dəyişməsi ilə bağlı, xüsusən Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin əhatə etdiyi bütün fəaliyyət sahələri, onun fərqli xüsusiyyətləri və s. problemlər kompleks və sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Məhz təqdim edilən dissertasiya işi bu boşluğu doldurmağa bir cəhd kimi qiymətləndirilməlidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində qarşıda duran başlıca məqsəd – dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri-metodoloji və metodiki əsasları, onun formaları, həyata keçirilmə metodları və vəzifələrini, dövlət idarəetmə sistemində rolunu müəyyən etmək, Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sisteminin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi əsasında maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri-metodoloji və metodiki əsaslarının işlənməsi, maliyyə nəzarətinin formaları, həyata keçirilmə metodları və onun dövlət idarəetmə sistemində rolunun araşdırılması;
- Azərbaycanda maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların vəzifələrinin müəyyən edilməsi, maliyyə nəzarəti sisteminin müasir

vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

- Azərbaycanda Maliyyə nəzarətinin təsirliliyinin artırılmasında, büdcə xərclərinin səmərəli istifadə edilməsində və maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində Dövlət Xəzinədarlıq sisteminin, Hesablama Palatası və Auditorlar Palatasının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi;

- vergi nəzarətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanması;

- beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması əsasında Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın obyektı – maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyəti əsasında formalaşan münasibətlər sistemi;

Tədqiqatın predmeti – maliyyə nəzarətinin təsirliliyinin artırılmasının nəzəri və praktiki aspektləridir.

Tədqiqatın nəzəri, metodoloji və metodiki əsasını - maliyyə nəzarətinin təşkil edilməsi ilə bağlı yerli və xarici ölkələrin iqtisadçı-alimlərinin əsərləri, Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin dövlət nəzarəti orqanlarının və onların beynəlxalq birliklərinin metodiki təminat və təşkilati-normativ xarakterli materialları, eləcə də dövlət nəzarəti sahəsində hüquqi münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik sənədləri, «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası», Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında dövlət maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması və fəaliyyət istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsinə dair Qanunlar və Dövlət Proqramları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və Nazirlər Kabinetinin qərarları, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə və Vergilər Nazirliklərinin, Dövlət Statistika Komitəsinin materialları təşkil edir.

Araşdırmanın gedişində ümumi elmi idrak **metodları - məntiqi ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma metodu, analiz və sintez üsulları** tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məcmuələri, Respublikanın Maliyyə və Vergi Nazirliklərinin, Hesablama və Auditorlar Palatalarının, Mərkəzi Bankın statistik və hesabat materialları, Milli Məclisin qanunvericilik aktları, elmi ədəbiyyatda və internet şəbəkəsində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üzrə müxtəlif mənbələr və informasiyalar

təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi - Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri-metodoloji və praktiki məsələləri kompleks və sistemli halda tədqiq olunmaqla, nəzarət sisteminin ayrı-ayrı institutlarının konseptual təkamül baxımından təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Burada:

- maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin qanunvericilik, normativ-hüquqi bazası və təşkilati şərtləri elmi cəhətdən araşdırılmış, maliyyə-nəzarət yoxlamalarının əsas mexanizmləri və alətlərinin tətbiq istiqamətləri göstərilmişdir;

- Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sisteminin müasir vəziyyəti ölkənin iqtisadi inkişafının səviyyəsi və tələbləri baxımdan təhlil olunaraq qiymətləndirilmişdir;

- Azərbaycanda Maliyyə nəzarətinin təsirliliyinin artırılmasında, büdcə xərclərinin səmərəli istifadə edilməsində və maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində Dövlət Xəzinədarlığının, Hesablama Palatası və Auditorlar Palatasının işinin təşkilati-iqtisadi cəhətdən yaxşılaşdırılması istiqamətləri göstərilmişdir;

- büdcənin yerinə yetirilməsində və ona nəzarət işində müasir telekommunikasiya sistemlərindən istifadənin genişləndirilməsi zərurəti əsaslandırılmışdır;

- beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinə maliyyə-vergi nəzarətinin gücləndirilməsi vasitələri, vergi nəzarətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları göstərilmişdir;

- müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının maliyyə, büdcə-vergi sisteminin yenidən qurulmasında maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması zərurəti elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti - ondan ibarətdir ki, aparılan araşdırmalar prosesində əldə edilmiş məntiqi ümumiləşdirmələr və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış elmi nəticələr Respublikada maliyyə nəzarətinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində metodoloji baza ola bilər. Eyni zamanda dissertasiya işində şərh olunan nəzəri-metodoloji yanaşmalar və ümumiləşdirmələr «Maliyyə, Maliyyə nəzarəti, Audit və s.» fənlərin tədrisində, istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin yekunu kimi təqdim olunan praktiki nəticə və tövsiyələr ölkədə aparılan maliyyə nəzarəti münasibətlərinin təkmilləşdirilməsində, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə və Vergi Nazirliklərinin və onların bilavasitə nəzarəti həyata keçirən strukturlarının, Hesablama və Auditorlar Palatalarının fəaliyyətinin daha səmərəli təşkil olunmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin istifadəsi və tətbiqi. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunun birgə təşkil etdiyi Benəlxalq elmi konfransda (Bakı şəhəri, 27-28 iyun 2012-ci il) məruzə edilmişdir. «Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri» üzrə işdə çıxarılan nəticələr və praktiki təkliflər Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyində dövlət proqramlarında və sənədlərində istifadə olunması məqsədəuyğun sayılmışdır (AR Maliyyə Nazirliyinin 27.12.2012 tarixli, METM - 01/12-03-146-10741 sayılı Arayış).

Tədqiqat nəticəsində dərc edilmiş materiallar. Dissertasiya işinin məzmunu və nəticələri yerli və xarici nəşrlərdə ümumi həcmi 5 çap vərəqindən çox olan 10 elmi məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

İşin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və əlavələrdən ibarət olmaqla 175 səhifə həcmindədir. İşdə 10 cədvəl, 5 diaqram, 3 qrafik və 2 sxem verilmişdir. İşin sonunda istifadə edilmiş 159 ədəbiyyatın siyahısı verilmişdir.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I Fəsil. Maliyyə nəzarətinin təşkili prinsipləri və nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti və dövlət idarəetmə sistemində onun rolu

1.2. Maliyyə nəzarətinin formaları və həyata keçirilmə metodlarının xüsusiyyətləri

1.3. Maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların vəzifə və səlahiyyətləri

II Fəsil. Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sisteminin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

2.1. Büdcəyə cari maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində Dövlət Xəzinədarlıq sisteminin rolu

2.2. Hesablama Palatasının maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində rolunun təhlili və qiymətləndirilməsi

2.3. Auditorlar Palatasının fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

III Fəsil. Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

3.1. Maliyyə nəzarəti və audit sahəsində beynəlxalq təcrübənin tətbiq edilmə imkanları

3.2. Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi

3.3. Vergi nəzarətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları

Nəticə

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

1. Dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri-metodoloji əsaslarının tədqiqi. Dissertasiya işində dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri-metodoloji və metodiki əsasları kompleks və sistemli tədqiq olunur, maliyyə nəzarətinin formaları, həyata keçirilmə metodları və prinsipləri və onun dövlət idarəetmə sistemində rolu açıqlanır, maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq vəzifələri şərh edilir. Qeyd olunur ki, maliyyə nəzarəti müəyyən metod tətbiq etməklə bütün səviyyələrdə qanunvericilik və icraedici hakimiyyət orqanlarının, habelə xüsusi yaradılmış idarələrin, bütün iqtisadi subyektlərin maliyyə fəaliyyətinə nəzarət deməkdir. Maliyyə nəzarəti dövlətin maliyyə siyasətini reallaşdırmağa, maliyyə sabitliyi üçün şərait yaratmağa yönəldilib.

Maliyyə nəzarəti - təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərində maliyyə və onunla əlaqədar olan məsələlərin işlənməsi, həmçinin onun təşkilinin özünəməxsus metodlarının və təsirlərinin məcmusudur. Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarət funksiyasının təzahürü, yaxud reallaşdırma forması kimi çıxış edir. Bu reallaşdırma – maliyyə nəzarətinin məqsədlərini, mahiyyətini müəyyən edir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, nəzarət həm də dövlət idarəetməsi elementlərindən biridir. Beləliklə, **maliyyə nəzarəti - təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərində maliyyə**

yə və onunla əlaqədar olan məsələlərin işlənməsi, həmçinin onun təşkilinin özünəməxsus metodlarının və təsirlərinin məcmusudur.

Maliyyə nəzarətinin məqsədi - dövlətin maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsini, iqtisadiyyatın bütün sahələrində maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və səmərəli istifadəsi prosesinin yerinə yetirilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Nəzarət funksiyası mühasibat uçotu vasitəsi ilə onun bütün metodlarının elementlərindən: sənədləşdirmə, inventarlaşdırma, qiymət və kalkulyasiya hesablama sistemi və ikiqat qeydə alma, balans və hesabatdan istifadə edilərək yerinə yetirilir.

Dünyanın əksər ölkələrində dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə nazirlikləri və onların yerli orqanları, xəzinə sistemi, vergi qurumları, mərkəzi banklar və digər təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi inkişaf proqramları işlənilib hazırlanarkən, həmin proqramların tərkibinə nəzarət fəaliyyəti ilə bağlı xərclər də daxil edilir. Bu işə real həyatda həmişə özünü doğruldur. Belə ki, maliyyə nəzarəti xarici ölkələrdə həmişə rentabellidir. ABŞ-da nəzarət fəaliyyəti ilə məşğul olan orqanların sərf etdiyi hər bir dollar əvəzində büdcəyə əlavə olaraq 5 dollar, Böyük Britaniyada isə, müvafiq olaraq, hər bir funt sterlinq əvəzində 13 funt sterlinq daxil olur. Xarici ölkələrdə nəzarət orqanlarının kadrlarına çox yüksək tələblər irəli sürülür. Bu fəaliyyətlə məşğul olan orqanların idarəetmə aparatının formalaşması zamanı ali kateqoriyalı mütəxəssislərdən, elmi işçilərdən istifadə olunur.

Maliyyə nəzarətinin səmərəliliyi bilavasitə nəzarət fəaliyyətinin reqlamentə nə dərəcədə tabe olması ilə bağlıdır. Reqlamentləşdirmə tələblərinin yerinə yetirilməsi isə məhz maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinə dair metodiki təminatı və onlara necə riayət olunması ilə təmin edilir. Nəzarətin ümumi metodiki təminatına aid olan ümumi standartlar ümumi metodiki təminatlar əsasında işlənilib hazırlanmalıdır. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən maliyyə nəzarətinin bütün formaları (ilkin nəzarət, cari nəzarət və sonrakı nəzarət) həyata keçirilir.

2. Maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların dövlət idarəetmə sistemində rolunun açıqlanması. Azərbaycanda formalaşan maliyyə nəzarəti sistemi dövlətin maliyyə sektorunda ali audit funksiyasını həyata keçirən ali nəzarət orqanından (Hesablama Palatası), dövlət büdcəsinə və büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələrinə maliyyə vəsaitlərinin vaxtında daxil olmasına və təyinatı

üzrə istifadəsinə cari nəzarət edən müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarından (Vergilər Nazirliyi, Gömrük Komitəsi, DSMF, Maliyyə Nazirliyi və s.), tabe olan idarələrdə yoxlama və təftiş apararı, idarə tərkibində olan nəzarətedici strukturlardan, hesabat sənədlərinin düzgünlüyünü və maliyyə əməliyyatlarının qanunauyğunluğunun kommertiya əsasında yoxlanılmasını həyata keçirən qeyri-dövlət nəzarət xidməti (qeyri-dövlət auditi xidmətini həyata keçirən subyektlər), təsərrüfat subyektlərinin nəzdindəki daxili nəzarət xidmətindən ibarətdir.

Sxem. Maliyyə nəzarətinin institusional strukturu

Təcrübə göstərir ki, nəzarət orqanları özlərinin funksiyalarını həyata keçirmə prosesində və onun nəticəsində vəzifəli şəxslərə qarşı təsir tədbirləri görmək imkanına malik olmadıqda, yoxlama materiallarını digər instansiyalara verib nəticəsini gözləmək məcburiyyətində qaldıqda, nəzarət fəaliyyətinin səmərəliliyi nəzərə çarpacaq qədər azalır. Fikrimizcə, süründürməçiliklə üzləşməmək, aşkara çıxarılmış pozuntu və çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında operativliyi yüksəltmək üçün maliyyə nəzarəti or-

qanlarının ən zəruri inzibati təsir və maddi sanksiyalar tətbiq etmək imkanları təmin olunmalıdır. Bu məqsədlə, istənilən dövlət idarəetmə orqanları üçün ən başlıca funksiyası olan - səmərəlilik funksiyasını daha dolğun həyata keçirmək üçün maliyyə nəzarəti sistemində ixtisaslaşmış xüsusi məhkəmə qurumunun fəaliyyət göstərməsi məqsədəuyğun olardı.

Maliyyə nəzarəti Milli Məclisin fəaliyyətində də mühüm rol oynayır. Səlahiyyətli orqanlar tərəfindən maliyyə nəzarəti aparmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin komissiyaları və işçi qrupları yaradılmışdır. Bu, ən əvvəl maliyyə sisteminin əsası - dövlət büdcəsinin təsdiqi və icrasına nəzarətlə həyata keçirilir. Hesablama Palatasını Milli Məclis formalaşdırır. O, ildə iki dəfə Milli Məclisə hesabat verir. Palata ölkədə maliyyə nəzarətini həyata keçirən ali audit orqanıdır.

Sivil dövlətlərin əksəriyyətində maliyyə nəzarəti bitərəf orqana - Hesablama Palatasına həvalə olunur. Bu ölkələrdə Hesablama Palatası böyük səlahiyyətləri olan ali audit orqanı sayılır. Palata dövlət və iri kompaniyaların hesablarına, hərbi texnika və sursatlar alışından başlamış, böyük məbləğli dövlət satınalmalarına, iri maliyyə axınlarının hərəkətinə nəzarət edir, onların qanuniliyini yoxlayır.

İcra orqanları tərəfindən Maliyyə nəzarəti sahəsində müəyyən yeri Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tutur ki, o, ölkənin maliyyə siyasətini işləyib hazırlamaqla yanaşı həm də onun bilavasitə həyata keçirilməsinə nəzarət edir. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi çərçivəsində operativ maliyyə nəzarətini Maliyyə nəzarəti və respublika xəzinədarlıq orqanı həyata keçirir. Maliyyə Nazirliyinin Maliyyə nəzarəti idarəsi yerlərdə dövlət müəssisələrində büdcə vəsaitinə, kommersioniya strukturlarının bütün səviyyələrdə büdcədən alınmış vəsaitlərə və büdcədən kənar fondlara nəzarəti həyata keçirir; bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisələrin maliyyə fəaliyyətini, habelə yerli idarələrin smetalarının icrasını, maliyyə intizamına əməl edilməsini yoxlayır.

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq vergilərin tam və vaxtında yığılmasını təmin etmək məqsədilə vergi nəzarətini həyata keçirir. Vergi nəzarəti vergi ödəyicilərinin və vergi tutma obyektlərinin uçotunu, habelə vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına vahid nəzarət sistemidir.

Dövlətin pul-kredit sferasındakı siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri də ölkənin bank sisteminin inkişaf etdirilməsi, bu sektorda risklərin azaldılması, likvidliyin yüksəldilməsi, bankların pul yaratma kimi keyfiyyət göstəricisinin daha da artırılması və sairədir. Mərkəzi Bank (MB)

və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası yuxarıda qeyd edilən məqsədlərə çatmaq üçün bir sıra vasitələrlə ölkədə bank nəzarətini həyata keçirir.

Dünya təcrübəsində çox geniş yayılmış nəzarət - auditor nəzarətidir. Auditor firmaları qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada müəssisələr qarşısında məsuliyyət daşıyırlar.

3. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinə maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi. Tədqiqatda Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin qanunvericilik, normativ-hüquqi, təşkilati şərtləri tənqidi cəhətdən araşdırılır, maliyyə-nəzarət yoxlamalarının maddi-texniki əsasları tədqiq olunur, maliyyə nəzarəti sisteminin müasir vəziyyəti təhlil olunaraq, dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinə maliyyə-vergi nəzarətinin gücləndirilməsi vasitələri göstərilir, büdcə xərclərinin səmərəli istifadə edilməsində və maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində Dövlət Xəzinədarlıq sisteminin rolu və onun təkmilləşdirmə istiqamətləri göstərilir.

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi mərkəzləşdirilmiş qaydada Baş Dövlət Xəzinədarlığı tərəfindən həyata keçirilir ki, bu da ödənişlər üzrə borcların əmələ gəlməsinin qarşısını almağa, büdcə təşkilatlarını resursla müntəzəm təmin etməyə və zəruri dövlət ödənişlərini vaxtında həyata keçirməyə, büdcə vəsaitlərinin səmərəli xərclənməsi üzərində cari nəzarəti təmin etməyə imkan verir.

Dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların büdcə və büdcədən-kənar vəsaitləri üzrə maliyyə əməliyyatlarına xəzinədarlıq tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada funksional və iqtisadi təsnifata uyğun surətdə nəzarət edilməsi dövlət satınalmaları zamanı rəqabət və təminatlı satışın formalaşmasına, büdcə vəsaitlərindən sui-istifadə edilməsinin qarşısının alınmasına, ən zəruri xərclərin digər xərclərlə müqayisədə faktiki yaranmış borcların səviyyəsinə uyğun ödənilməsinə və büdcə təşkilatlarının kommunal xidmətlər üzrə yaranmış borclarının vaxtında və tam ödənilməsinə imkan vermişdir.

Bütün bu qeyd edilənlər son nəticədə, büdcə vəsaitlərinin yalnız xəzinə hesabları vasitəsilə istifadə olunmasını, dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin birbaşa son təyinatına çatdırılmasını, dövlət xərclərinin yalnız xəzinədarlıq tərəfindən qəbul edilmiş öhdəliklər çərçivəsində yaranan borcların ödənilməsinə yönəldilməsini, büdcə təşkilatları tərəfindən maliyyə intizamına əməl edilməklə və təsdiq edilmiş xərc smetalarında nəzərdə tutulmuş limitlər gözlənilməklə vəsaitlərdən məqsədyönlü və təyinatına görə istifadə olunmasına zəruri nəzarətin həyata keçirilməsini təmin

etmişdir.

4. Maliyyə nəzarətinin təsirliliyinin artırılmasında Hesablama Palatası və Auditorlar Palatasının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi. İşdə Azərbaycanda Maliyyə nəzarətinin təsirliliyinin artırılmasında Hesablama Palatası və Auditorlar Palatasının fəaliyyətinə qiymət verilir. Burada göstərilir ki, ölkənin maliyyə potensialının gücləndirilməsi, maliyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi və istifadəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi prioritet vəzifələrdən olmaqla, bu istiqamətdə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün dövlət maliyyə nəzarətinin şəffaf, cəmiyyət üçün açıq, eyni zamanda işlək və çevik olmasına, dövlət vəsaitlərindən istifadə zamanı maliyyə intizamının gücləndirilməsi Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının fəaliyyətinin əsas məqsədidir.

Hesablama Palatasının son hesabatlarında ölkəmizdə makroiqtisadi və sosial sabitliyin qorunub saxlanılması, iqtisadiyyatın dayanıqlılığının təmin edilməsi, iqtisadi aktivliyi təmin edəcək əlverişli investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, iqtisadi və sosial sahələrin inkişafı üçün bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla zəruri vəsaitlərin yönəldilməsi, ölkənin valyuta ehtiyatlarının həcmində əhəmiyyətli dərəcədə artması, dövlətin maliyyə potensialının xeyli möhkəmlənməsi kimi uğurlu nəticələr xüsusi qeyd edilir və belə şəraitdə səmərəli dövlət maliyyə nəzarəti nəzərdə tutulmuş fiskal siyasətin daha çevik həyata keçirilməsinə və maliyyə sabitliyinin qorunub saxlanılmasına dəstək verməklə yanaşı, dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının (təsisatlarının) büdcələrinin tərtibi və icrası prosesində büdcə vəsaitlərinin çevik idarə edilməsində qanunvericiliyin tələblərinin gözlənilməsinə, onlardan səmərəli və məqsədyönlü istifadə olunmasını izləməyə imkan vermiş, habelə bu sahədə ayrı-ayrı büdcə təşkilatlarında yol verilən nöqsan və çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına şərait yaratmışdır.

Hesablama Palatası son üç ildə böyük məbləğlərdə büdcə vəsaitlərinin nağd qaydada müvafiq hesablara bərpa edilməsinə, köçürmə yolu ilə dövlət büdcəsinə və Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsinə ödənilməsinə, habelə böyük həcmdə iş və xidmət, inventar və avadanlıq şəklində bərpasına nail olmuş, yəni keyfiyyətsiz və ya müqavilədə nəzərdə tutulduğundan az yerinə yetirilmə müqabilində əlavə iş və xidmətlərin görülməsini, lüzumsuz kreditör borcların ləğv edilməsini, böyük məbləğdə dövlət büdcəsinə ödəniləcək vergi və digər icbari ödənişlər üzrə vəsaitlərin hesablanması, dövlət büdcəsinə artıq ödəmə kimi qeydə alınmış vəsaitlərin ləğv olunmasını təmin etmişdir.

Bu gün bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinin reallığını, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının təkliflərini, həmçinin respublikanın iqtisadi vəziyyətini nəzərə alaraq, hazırkı şəraitdə ölkədə auditin inkişafına böyük əhəmiyyət verilir. İqtisadi sahədə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi üzrə qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsində audit təşkilatları mühüm rol oynayır. Bu nəzarət növünün başlıca vəzifəsi mühasibat və maliyyə hesabatlarının doğruluğunu, aparılan maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının ölkənin qanunvericilik və normativ aktlarına uyğunluğunu müəyyən etmək, tədiyə hesablaşma sənədlərini, vergi bəyannamələrini, digər maliyyə öhdəliklərini və tələbnamələrini yoxlamaqdır. Bundan əlavə, audit başqa xidmət növlərini məsələn, mühasibat uçotunun qoyuluşu və aparılması, mühasibat hesabatının və gəlir haqqında bəyannamənin tərtibi, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və proqnozlaşdırılması, mühasibat xidməti işçilərinin öyrədilməsi, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik məsələlər üzrə məsləhətlər verilməsi, auditor yoxlaması nəticəsində alınmış təkliflərin işlənilib hazırlanması və s.-ni əhatə edə bilər.

Azərbaycanda auditin təşkili sahəsində yerinə yetirilməsi vacib olan tədbirlərdən biri də, respublikada fəaliyyət göstərən auditorlar arasında sağlam rəqabət mühitinin yaradılmasıdır. Təcrübə göstərir ki, sifarişçilər auditor seçərkən onun peşə səriştəliliyini, iş təcrübəsini və digər lazımı keyfiyyətlərini nəzərə almaq əvəzinə auditorlardan hansının daha ucuz məbləğə audit aparacağını nəzərə alırlar və onlarla müqavilə bağlayırlar. Auditorlar isə respublikada audit fəaliyyət dairəsinin dar olduğuna, həm də qanunvericilikdə məcburi audit aparılması nəzərdə tutulan təsərrüfat subyektlərinin sayı az olduğuna görə audit dəyəri barədə sifarişçilərin təklifi ilə razılaşmaq məcburiyyətində qalırlar. Buna görə də qanunvericilikdə audit aparılmasının fəaliyyət sahələri üzrə minimum və maksimum məbləği müəyyən olunmalıdır.

Auditor şirkətlərinin və sərbəst auditorların apardıqları yoxlamaların təhlili göstərir ki, son illərdə məcburi auditedən keçməli bütün təsərrüfat subyektləri üzrə faktiki aparılan yoxlamaların sayı və məbləği etibarlı ilə müqayisə edildikdə görürük ki, illərdən bəri və son 2016-cı ilin göstəricilərində say etibarlı 71% təsərrüfat subyektlərini yerli Auditor təşkilatları və Sərbəst auditorlar, 29%-ni isə Xarici Auditor təşkilatlarının filial və nümayəndəlikləri və Xarici investisiyalı Auditor təşkilatları yoxlamışdır (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

Auditor şirkətləri və sərbəst auditorların apardıqları
yoxlamalar haqqında məlumat

İllər üzrə	Yerinə yetiril- miş müqavilə sayı	yerinə yetirilmiş müqavilə məbləğləri (mln. manat la)	O cümlədən							
			xarici auditor təşkilatlarının filial və ya nü- mayəndəlikləri üzrə		xarici inves- tisiyalı auditor təşkilatları		yerli auditor təşkilatları		sərbəst auditorlar	
			sayı %-lə	Məbləği %-lə	sayı %-lə	Məbləği %-lə	sayı %-lə	Məbləği %-lə	sayı %-lə	Məbləği %-lə
2012	3155	28,9	8,2	40,1	15,1	44,3	36,6	9,7	40,2	5,9
2013	3293	39,1	17,4	69,1	7,2	19,1	36,5	7	38,9	4,8
2014	2995	38,7	21,3	71,5	9,3	16,5	31,2	7,6	38,2	4,4
2015	2649	40,6	22	75,3	12,1	14	37,8	7,4	28,1	3,2
2016	2663	47,7	16,8	72,9	12,3	17,6	39,4	6,6	31,5	2,9

Mənbə: Hesablama Palatasının illik hesabatları

Həcm etibarı ilə, yəni məbləğ etibarı ilə bu nisbət tam əksinə olmuşdur. Belə ki, xarici auditor təşkilatlarının filial və nümayəndəlikləri və xarici investisiyalı auditor təşkilatları bu məbləğin 90,5%-nə, Yerli auditor təşkilatları və Sərbəst auditor təşkilatları isə 9,5%-nə nəzarət etmişdir. Daha dəqiq desək ümumi gəlirdə 9,5%-lik paya sahib olmuşlar.

Cədvəl 2

Məcburi audiddən keçməli olan təsərrüfat subyektlərinin
fəaliyyət dinamikası

İllər üzrə	Məcburi audiddən keçməli təs- t sub sayı	məcburi audiddən keçən təsərrüfat subyektlərinin sayı	keçmə faizi	Hesabat dövründə bağlanmış müqavilə sayı		
				Cəmi	o cümlədən ilin əvvəlinə qalıq	hesabat dövründə
2012	45840	2690	5,87	3737	605	3132
2013	50424	2290	4,54	3793	572	3221
2014	64834	2412	3,72	3487	523	2964
2015	64958	1770	2,72	3094	495	2599
2016	67522	1522	2,25	3540	531	3006

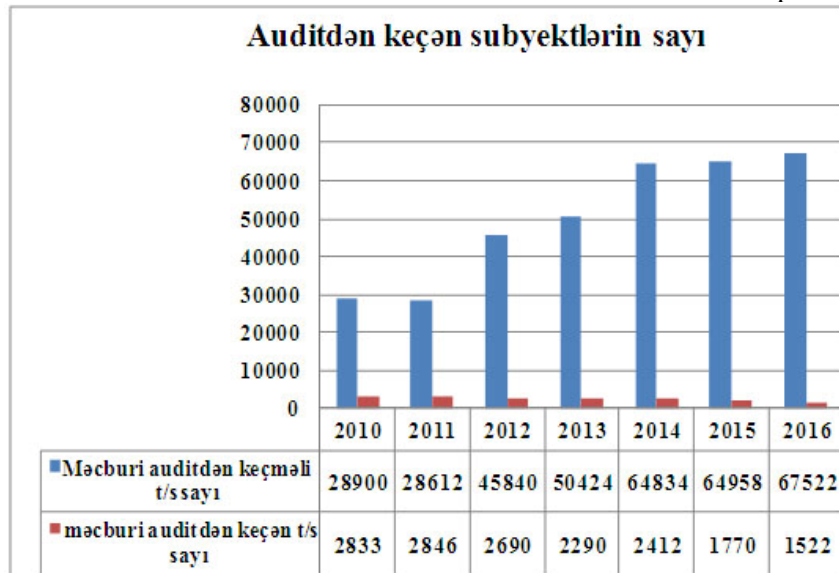
Mənbə: Hesablama Palatasının illik hesabatları

Auditor şirkətlərinin və sərbəst auditorların mənafeələrinin müdafiəsini təmin etmək, auditor xidməti bazarında haqsız rəqabətin qarşısını almaq və auditorların işinə sivil qaydada nəzarəti gücləndirmək məqsədilə respublika ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektlərində auditor yoxlamalarının optimal nisbətdə yerli və xarici auditor təşkilatları tərəfindən aparılması prosesi qanunvericilik xarakteri normativ sənədlə tənzimlənəlməlidir.

Eyni zamanda, sifarişçi auditora lazım olan şəraitin yaradılmasına məsuliyyət daşılmalı, yəni lazım olan sənədləri, registrləri və hesabatları auditora təqdim etməlidir və həmin sənədlərin düzgünlüyünə məsuliyyət daşılmalıdır. O, auditorun sorğusuna dair yazılı və şifahi izahatlar verməyə borcludur.

Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi Auditorlar Palatasının müvafiq struktur bölmələri tərəfindən aparılmış ilkin araşdırmalar nəticəsində qanunvericiliyə uyğun olaraq məcburi auditin obyektinə olan təsərrüfat subyektlərinin audiddən yayınması hallarının kütləvi xarakter daşdığı müəyyən edilmişdir.

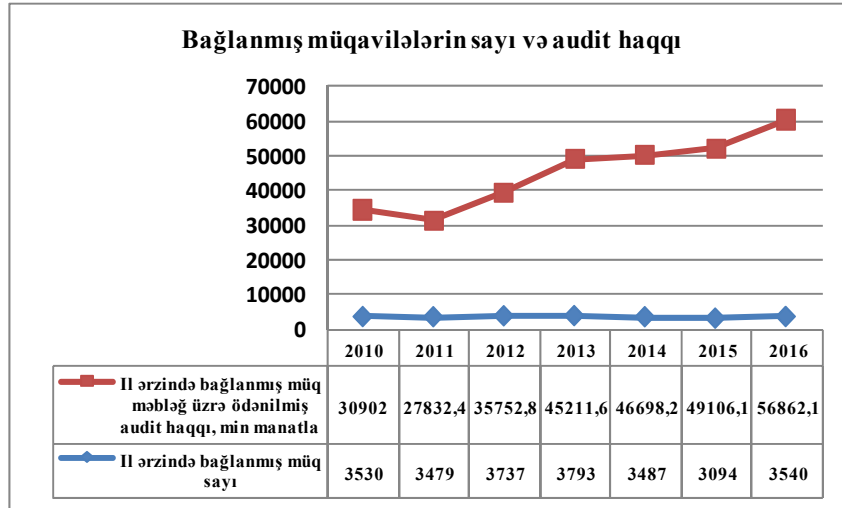
Diaqram 1

Aparılan təhlillərdən məlum olmuşdur ki, auditdən yayınmanın əsas səbəbi bu növ qanun pozuntularına görə məsuliyyətin müəyyən edilməsinə baxmayaraq Qanunun işləmə mexanizmi olmadığından

müəssisə və təşkilatlara cərimə tətbiq etmək mümkün deyildir.

Qrafik 1

Respublika üzrə məcburi auditdən keçməli təsərrüfat subyektlərinin sayına və keçmə faizinə diqqət etsək görürük ki bu rəqəm illər üzrə 5.8%-dən 2.9%-dək azalmışdır. Belə ki təsərrüfat subyektlərinin 97%-i məcburu auditdən yayınırlar. Baxmayaraq ki, qanunvericilikdə bu tip yayınmalara məsuliyyət tədbiri İnzibati Xətalər Məcəlləsində Məcburi auditdən yayınma 247-3. Maddəsində Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda həyata keçirilməli olan məcburi auditdən yayınmağa görə vəzifəli şəxslər üç yüz manatdan altı yüz manatadək miqdarda, hüquqi şəxslər min beş yüz manatdan iki min beş yüz manatadək miqdarda cərimə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Lakin bu qanunun işləmə mexanizmi və Auditorlar Palatası icra orqanı olmadığından cərimənin tətbiq edilməməsi səbəbindən təsərrüfat subyektləri bu haldan istifadə edərək məcburi auditdən yayınmağa davam edirlər.

Göstərilənlər nəzərə alınaraq, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə aşağıdakı məzmununda 57.5-ci maddə əlavə edilməsi məqsədmüvafiq hesab edilir: *Vergi Məcəllənin 16.1.4 və 23.1.4-cü maddələrində göstərilən auditor rəyini (o cümlədən elektron formada) müəyyən edilən müddətdə təqdim etməyən vergi ödəyicilərinə 1500 manat maliyyə sanksiyası tətbiq edilir.*

5. Beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə

tövsiyələrin işlənməsi. Burada qeyd edilir ki, iqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin bərqərar olması yönündə respublikamızda həyata keçirilən məqsədyönlü islahatlar dövlətin idarəetmə funksiyalarının, o cümlədən nəzarət funksiyalarının yenidən qurulmasını zəruri edir. Bu baxımdan, xarici ölkələrdə maliyyə nəzarətinin təşkili təcrübəsinin öyrənilməsi və onun respublikamızda tətbiq imkanlarının müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatda aparılan araşdırmalar və təhlillər əsasında beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə tövsiyələr işlənmiş və irəli sürülən təkliflər elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

İqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı və radikal islahatların aparılması, dövlət proqramlarının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi maliyyə nəzarətini, onun forma və metodlarını müntəzəm olaraq təkmilləşdirməyi tələb edir. Çünki ölkənin iqtisadi uğurlarının təmin edilməsi və onun davamlı xarakter daşması, son nəticədə dövlətin maliyyə nəzarətinin səmərəliyindən asılıdır.

Əksər ölkələrin qanunvericiliyində ali maliyyə nəzarəti orqanlarına icra səlahiyyətləri verilməmişdir. Bunun nəticəsi olaraq, onların funksiyaları buraxılmış səhvlərin və sui-istifadə faktlarının qeydə alınması və bu barədə məlumat verilməsi ilə məhdudlaşdırılır. Bu mənada, dövlət vəsaitlərinin və əmlakının sərəncamçıların hesabları üzrə məsuliyyət barədə məhkəmə prosesi qaldırmaq səlahiyyətlərinə malik İspaniya Hesablama Palatasının təcrübəsi daha faydalı ola bilər. Bu palatanın həyata keçirdiyi məhkəmə prosesində işdə birbaşa marağı olan hər hansı bir şəxs iştirak edə bilər. Hesablama Palatasının qərarı ancaq İspaniyanın Ali Məhkəməsi tərəfindən ləğv edilə bilər.

Kənar orqanlar tərəfindən idarə maliyyə nəzarəti orqanlarına peşə yardımı göstərilməsi (ayrı-ayrı hallarda isə rəhbərlik edilməsi) ÇXR, Cənubi Koreya və başqa ölkələrin qanunvericiliyində də nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, ÇXR Nəzarət -Təftiş İdarəsinin bütün nazirlik və baş idarələrdə nümayəndə kimi göndərdiyi aparatları vardır. Bu nümayəndə-aparatlar ikili tabelikdə, həm Nəzarət-Təftiş İdarəsinin, həm də işlədikləri nazirlik və ya baş idarənin tabeliyində olurlar. Bu cür nümayəndə-aparatlar nazirlik və baş idarələrə tabe olan müəssisələrdə də yaradılmışdır. Nümayəndə-aparatda məsul işçilərin təyin olunması Nəzarət-Təftiş İdarəsi ilə razılaşdırılır və onlara birbaşa rəhbərlik də onların səlahiyyətindədir. Maliyyə nəzarətinə bu cür yanaşma daxili nəzarətlə kənar nəzarətin vəhdətini yaradır və fikrimizcə, Çin təcrübə

bəsinin Azərbaycanda tətbiq edilməsi haqqında fikirləşməyə dəyər.

Dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun təşkili ilə bağlı iqtisadi sahədə cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi üçün maliyyə, vergi, bank, audit və hüquq-mühafizə orqanlarının əlaqəli fəaliyyəti təmin olunmalıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dövlət orqanları tərəfindən yoxlama və nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsi mexanizminin müasir tələblərə uyğun təşkili prosesi başa çatmadığına görə bu sahədə nəzarət funksiyasını yerinə yetirən orqanların fəaliyyətlərində həll edilməsi zəruri olan çətinliklər mövcuddur.

Bunlardan savayı, uzun müddətdir ki, Bakı şəhəri və onun rayonları istisna olmaqla respublikamızın qalan rayonlarının demək olar ki, hamısına yerli xərclərin yerli gəlirlərlə örtülməyən hissəsi qədər dövlət büdcəsindən vəsait ayrılır. Təbii ki, bu gün kənd rayonları ilə şəhərləri, xüsusən də Bakı şəhərinin iqtisadi imkanlarını, qoyulan investisiyaların gəlirlilik səviyyəsini, həm də onların kənd (rayon) büdcəsinə köçürdükləri vəsaitlərin həcmi müqayisə etmək olmaz. Lakin kənd rayonlarının hamısının ucdantutma dotasiya hesabına yaşamasının uzun müddət davam etməsinə də yol vermək olmaz. Fikrimizcə, öz funksional xassəsinə uyğun olaraq, rayonların gəlirləri və xərcləri onların büdcəsi, rayonun xərclərinin gəlirlərlə örtülməyən hissəsi isə büdcənin kəsiri hesab olunmalıdır. Bundan ötrü ilk növbədə "Büdcə sistemi haqqında" qanuna dəyişiklik edilməlidir.

Məlumdur ki, dövlətin daxili və xarici borclarının limiti dövlət büdcəsində təsdiq olunur. Lakin borclardan, kreditlərdən necə istifadə olunmasını krediti verən təşkilatların öhdəsinə buraxmaqla kifayətlənmək düzgün deyil. Dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlər onu alan komitələrin, şirkətlərin öz vəsaitləri hesabına qaytarılmalı olduğu halda, əksər hallarda dövlət büdcəsindən ödənilir. Həmçinin dövlətin strateji valyuta ehtiyatlarının formalaşması, idarə olunması və istifadəsinin səmərəliyi də maliyyə nəzarətindən kənar qalmamalıdır.

İqtisadi islahatların strateji əsası - büdcə gəlirləri və xərclərinin daha səmərəli idarə olunmasını mümkün edən dövlət nəzarət sisteminin yaradılmasından, dövlət xərclərinin mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq maliyyə nəzarəti qurumları və audit təşkilatları vasitəsilə yoxlanılmasından, təhlil edilməsindən, iqtisadiyyatın inkişaf yollarının araşdırılmasından və bu sahədə ardıcıl olaraq mütərəqqi təkliflərin hazırlanmasından ibarət olmalıdır. Bu sahədə digər dövlətlərin təcrübəsi,

ölkəmizdə təşəkkül tapmış iqtisadi münasibətlərin xüsusiyyətləri və digər amillər nəzərə alınmaqla, beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş ümumi prinsiplərə əsaslanan, iqtisadiyyatımızın bütün sahələrini əhatə edən, sahibkarlığın inkişafına mane olan əsassız müdaxilələrə yol verməmək şərti ilə dəqiq və müasir şəraitə uyğun maliyyə nəzarəti sistemi yaradılmalıdır. Maliyyə nəzarətinin gələcək inkişafı, onun səmərəliyi xeyli dərəcədə qanunvericilik bazasının zamanın tələbinə uyğun təkmilləşdirilməsindən asılıdır.

Azərbaycanda inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsindən geniş istifadə olunmaqla ali maliyyə nəzarəti orqanının formalaşdırılması istiqamətində bir sıra vacib tədbirlər həyata keçirilməsinə baxmayaraq, maliyyə nəzarəti orqanlarının işində ən böyük qüsurlar onların fəaliyyət dairəsinin dəqiq müəyyən edilməməsi, pərakəndəliyi, bir-birini təkrarlamaları, paralelçiliyi, ən başlıcası - maliyyə nəzarətinin koordinasiyası üzrə hüquqi bazanın yoxluğudur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, dövlətin maliyyə nəzarətinin səmərəliliyi nəzarət orqanlarının sayı ilə deyil, onların koordinasiya olunmuş fəaliyyətinin düzgün təşkil edilməsi ilə təmin edilə bilər. Hazırda fəaliyyət göstərən nəzarət orqanlarının koordinasiya edilmiş fəaliyyətini təmin etməklə, respublikada maliyyə nəzarətini tələb olunan səviyyədə həyata keçirmək mümkündür. Bu məqsədlə hal-hazırda dövlət maliyyə nəzarətini tənzimləyən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və sistemləşdirilməsini, nəzarət sisteminin fəaliyyət dairələrinin dəqiqləşdirilməsi, onların səlahiyyətlərinin bölüşdürülməsini özündə əks etdirən və beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş ümumi prinsiplərə əsaslanan - «Dövlət maliyyə nəzarəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilməsi zəruridir. Qəbul ediləcək qanunda nəzarət orqanlarının bir-birini təkrarlamasını istisna edən, habelə dövlət maliyyəsinə sistemli yanaşmanı təmin edən, aşkarlıq, şəffaflyq mühitini genişləndirən, dövlət vəsaitinin necə formalaşmasına və istifadə olunmasına xalqın nəzarət etməsinə əlverişli şərait yarada bilən prinsiplər və qaydalar öz əksini tapmalıdır.

6. Vergi nəzarətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarının müəyyən edilməsi. Azərbaycanın vergi sistemində son bir necə ildə həyata keçirilən islahatların başlıca məqsədi vergi inzibatçılığının sadələşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, vergi nəzarətinin gücləndirilməsi, vergi ödəyicilərinə mükəmməl xidmət sisteminin qurulması və inkişaf etdirilməsindən ibarət olmuşdur.

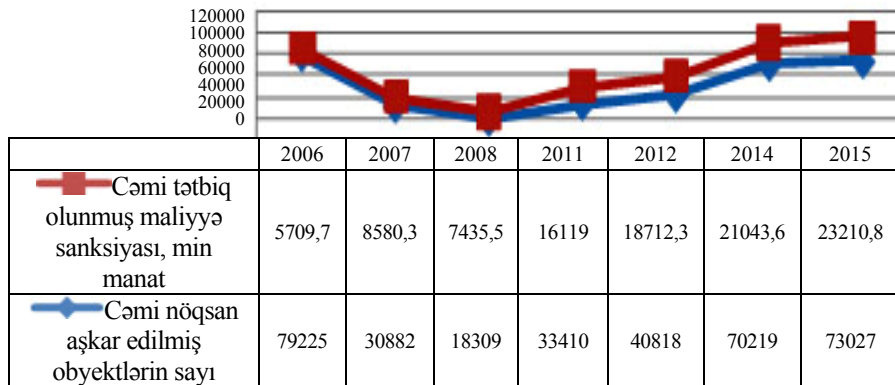
«Vergi qanunvericiliyi və inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi üzrə

2009-2012-ci illər üçün Strateji Plan» çərçivəsində ƏDV sahəsində vergi inzibatçılığının daha da müasirləşdirilməsi məqsədilə 2010-cu il yanvarın 1-dən etibarən elektron vergi hesab-fakturalarının tətbiqinə başlanılmışdır. Vergi Nazirliyi tərəfindən aparılan yoxlamaların təhlili göstərir ki, aşkar edilmiş pozuntu hallarında ƏDV üzrə pozuntuların xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Birinci növbədə ƏDV üzrə güzəşt və sanksiyalar optimallaşdırılmalı, ƏDV-nin tutulması məqsədilə uçot siyasəti malların yüklənilib göndərilməsi (işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlərin göstərilməsi) faktına əsaslanmalı, ƏDV-nin daxil olması elə müəyyənləşdirilməlidir ki, orada, respublikadakı makroiqtisadi meyllərin, sahə və regional amillərin və maliyyə axınlarının qərarlaşmış strukturunun vergi bazasına və onun inkişaf perspektivinə təsirini müəyyən edən göstəricilər sistemi nəzərə alınsın.

Vergilər Nazirliyinin apardığı yoxlamaların təhlili göstərir ki Qrafikdən görüldüyü kimi 2006-cı illə müqayisədə 2015-ci ildə Operativ vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi zamanı aşkar edilmiş qanun pozuntuları halları 7,8% azalmasına baxmayaraq və onlara tətbiq edilən maliyyə sanksiyaları məbləği 4,1 dəfə artaraq 23,2 milyon manat olmuşdur (Bax: Qrafik 2).

Qrafik 2

2006-2015-ci illərdə Vergilər Nazirliyinin Operativ vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi zamanı aşkar edilmiş qanun pozuntuları və onlara tətbiq edilən maliyyə sanksiyaları

Mənbə: <http://www.taxes.gov.az>

Cədvəl 3

2009-2015-ci illərdə Vergilər Nazirliyinin apardığı səyyar vergi yoxlamaları (mln man)

İllər	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
SVY yoxlamalarının sayı	21523	18059	13261	11150	9327	11520	12219
Əlavə vəsait (mln. manat)	173,7	205,4	252,1	313,9	442,1	561,1	658,9
Maliyyə sanksiyası (mln.manat)	73,7	84,3	271,6	299	268,5	343,4	403,9

Mənbə: www.taxes.gov.az

Cədvəldən göründüyü kimi 2009-cu illə müqayisədə 2015-ci ildə başa çatdırılmış səyyar vergi yoxlamalarının sayının 43,2% azalmasına baxmayaraq, hesablanmış əlavə vəsaitin məbləği 3,8 dəfə və ya 485,2 milyon manat artmışdır. 2015-ci ildə başa çatdırılmış yoxlamalar üzrə büdcəyə ümumilikdə 1062,8 milyon manat əlavə hesablanıb ki, bunun da 62%-ni əlavə hesablanmış vergi məbləği, 38%-ni isə vergilərin azaldılmasına və digər hüquq pozuntularına görə tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyası və faizlər təşkil edib.

Vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində aparılan dəyişikliklər vergi nəzarətinin bütün formalarının sivil metodlarla həyata keçirilməsini təmin etməyə xidmət etmişdir. Burada əsas diqqət səyyar vergi yoxlamalarının sayının azaldılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, ən əsası, kameral yoxlamaların səmərəliliyinin artırılmasına verilmişdir.

Vergilər Nazirliyi vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi məqsədilə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının istifadə imkanlarının genişləndirilməsi prosesi çərçivəsində də bir sıra strateji məqsədlər müəyyən etmişdir. Bu strateji məqsədlərə nail olmaq üçün ölkəmizdə «elektron audit» sisteminin tətbiq edilməsi, ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət növləri və vergi ödəyicilərinin qrupları üzrə vergidən yayınma risklərinin aşkar edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergi borclarının məcburi alınması işinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə elektron hərracların keçirilməsi imkanlarının müəyyən edilməsi, vergi nəzarətini gücləndirmək məqsədilə informasiya bazasının genişləndirilməsi üçün əmlakın dövlət qeydiyyatını aparan strukturları mərkəzləşdirilmiş məlumat bazasına və müvafiq reyestrlərə inteqrasiyanın təmin edilməsi nəzərdə tutulur.

Elektron-audit sisteminin tətbiqi vergidən yayınmaya qarşı preven-

tiv rol oynamaqla bərabər, eyni zamanda, vergi yoxlamalarına sərf olunan vaxtdan və insan resurslarından daha qənaətlə istifadəyə imkan yaradır. Elektron auditin tətbiqi gələcəkdə vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi istiqamətində yeniliklərlə müşayiət olunacaq. Bu, xüsusilə vergi yoxlamalarının həyata keçirilməsində vergi orqanlarına böyük üstünlüklər qazandıracaq. Elektron auditin tətbiqi yoxlamalar zamanı insan faktorunun müdaxiləsini minimuma endirəcəkdir. Ənənəvi yoxlamalardan fərqli olaraq, e-audit sisteminin tətbiqi səyyar vergi yoxlamalarının obyektivliyini artırır, vaxtdan və insan resurslarından daha qənaətlə istifadə etməyə şərait yaradır. . E-auditin tətbiqi sahəsində “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əlavə və dəyişikliklər edilməklə mühasibatlığın kağız daşıyıcıları ilə yanaşı elektron formada aparılması, eyni zamanda təqvim illəri üzrə elektron faylların arxivləşdirilməsi qaydasının müəyyən edilməsi zəruridir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. S.İ.Musayev. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında nəzarətinin həyata keçirilməsinin bəzi məsələləri //Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu. Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial iqtisadi inkişafının əsas meylləri (məqalələr toplusu), II buraxılış, Bakı 1999, 0,3 ç.v.

2. S.İ.Musayev. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin müasir problemləri //Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu. Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial iqtisadi inkişafının əsas meylləri (məqalələr toplusu), V buraxılış Bakı 1999, 0,3 ç.v.

3. S.İ.Musayev. Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri //AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Azərbaycan iqtisadçılar İttifaqı Beynəlxalq İqtisadçılar İttifaqı, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti "Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: Təhlil və Nəticələr Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri" Respublika elmi praktiki konfransın materialları Bakı 2010, 0,4 ç.v.

4. Мусаев С.И. Финансовый контроль - один из основных факторов, обеспечивающих устойчивое экономическое развитие //Перспективы науки Science prospects №11(26) М., 2011, 0,5 ç.v.

5. S.İ.Musayev. Bütçəyə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin dövlət xəzinədarlıq sistemi //Bakı Biznes Universiteti Audit jurnalı №3,

Bakı, 2012, 0,9 ç.v.

6. S.İ.Musayev. Aərbaycanda maliyyə nəzarətinin təsirliliyinin artırılmasında Hesablama Palatasının rolu. //AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri, II buraxılış, Bakı, 2012, 0,6 ç.v.

7. S.İ.Musayev. Azərbaycan Respublikasında Auditor xidmətinin inkişaf problemləri. //AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri, III buraxılış, Bakı, 2012, 0,75 ç.v.

8. S.İ.Musayev. Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri //AMEA-nın XƏBƏRLƏRİ. Humanitar və ictimai elmlər İqtisadiyyat seriyası Bakı, 2013/№1, 0,9 ç.v.

9. S.İ.Musayev. Vergi nəzarətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları //Azərbaycan Kooperasiya Universiteti. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu. Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 27-28 noyabr, 2012, 0,5 ç.v.

10. S.İ.Musayev. Azərbaycanda büdcə daxilolmalarının artırılmasında Auditorlar Palatasının səmərəli fəaliyyətinin gücləndirilməsi yolları. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 7-8 aprel, 2015, 0,3 ç.v.

Направления повышения влияния финансового контроля в рыночных условиях

Резюме

Диссертационная работа состоит из **введения, трех глав и заключения**. Во введении раскрывается актуальность темы, уровень изученности проблемы, цель и задачи, объект и предмет исследования, теоретически-методологические и методические основы, информационная база исследования, научная новизна работы и т.д.

В первой главе диссертационной работы, озаглавленной **«Организационные принципы и теоретико-методологические основы финансового контроля»** комплексно и системно исследованы теоретически-методологические основы формы, методы и принципы проведения финансового контроля, и раскрыта его роль в государственной системе управления, изложены обязанности органов, осуществляющих финансовый контроль, в соответствии с современными требованиями.

Во второй главе исследования под названием **«Анализ и оценка современного состояния системы финансового контроля в Азербайджане»** рассмотрены законодательные, нормативно-правовые, организационные условия проведения финансового контроля, исследованы механизмы проведения финансово-контрольных проверок. Указаны средства усиления финансово-налогового контроля по доходам и расходам государственного бюджета, показана роль системы государственного казначейства в эффективном использовании бюджетных расходов и осуществлении финансового контроля и направления ее совершенствования, а также дана оценка деятельности Счетной и Аудиторской Палаты по повышению ответственности финансового контроля в Азербайджане.

В третьей главе работы озаглавленной **«Основные направления совершенствования финансового контроля в Азербайджане»** с учетом международной практики разработаны рекомендации по усовершенствованию системы государственного финансового контроля показаны пути повышения эффективности налогового контроля, научно обоснована необходимость перестройки бюджетно-налоговой системы, а также расширения использования современных телекоммуникационных систем при исполнении бюджета в соответствии международным финансовым стандартам.

В заключении даны выводы и предложения, полученные в результате проведения научного исследования.

**The increasing directions influence of financial control
under the condition of market economy****RESUME**

The dissertation work consist of introduction, three chapter and conclusion. In introduction the urgency of the chosen theme, the purpose and tasks, object, theoretical and methodical, information base of research, scientific novelty, practical importance and etc. are explained.

In chapter one of the dissertation work called «The organize of principles» and theoretical-methodological base of financial control, complex and systematic of theoretical-methodical and methodical base of financial control are analyzed, realization methods and principles, its role in state management system are shown, tasks of organs realization of financial control are explained.

In chapter two of the dissertation work called «The analyze and estimation of modern condition of financial control system in Azerbaijan», analyzed realization of financial control, from the critical point of view of normative legal, organizational bases of financial-control checking are investigated, modern condition of financial control system in Azerbaijan are analyzed, for increasing financial-taxes control means on the incomes and expenses of state budget are shown, the role and its improving directions of State Treasury system for effective using of budget expenses and realization financial control are explained, activity of Calculation Chamber and Auditor Chamber are estimated.

In chapter thee of the dissertation work called «The main directions of improving financial control in Azerbaijan», for direction improving state financial control system in Azerbaijan effective suggestions are elaborated, ways of increasing effective of taxes control are shown, again formation financial and budget-taxes system of Azerbaijan in modern condition, for providing budget and its control work, increasing using of telecommunication system, adaptation financial calculation standards to international standards from the scientific side are substantiated.

Formatı 60x84 ^{1/16}.
Həcmi 1,75 ç.v. Sayı 100.
Ofset kağızı №1.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

МУСАЕВ САХИБ ИБРАГИМ ОГЛУ

**НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ВЛИЯНИЯ
ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В РЫНОЧНЫХ
УСЛОВИЯХ**

**Специальность: 5301.01 - «Внутренняя фискальная
политика и государственные финансы»**

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по экономики**

БАКУ - 2017